

In de rubriek
'Woordsprong'
maandelijks aandacht voor de
oorsprong van
allerlei woorden.

Potlood

56 kilometer. Dat is de lengte van de lijn die kan worden getrokken met één enkel potlood. Het is ook de titel van een lofzang door de Vlaamse auteur (en potloodverzamelaar) Bart Moeyaert. Voor Moeyaert is het potlood "een mooie en vriendelijke uitvinding", die hem de ruimte geeft om zijn creativiteit bot te vieren. Niet alleen schrijvers als Moeyaert, ook schilders en tekenaars, architecten, componisten, timmerlieden en opstellers van boodschappenlijstjes hebben waardering voor het simpele schrijfgerei waarvan de lijnen weer snel kunnen worden weggedumd. Maar waarom heet een potlood eigenlijk 'potlood'?

Medicijn

In de Middeleeuwen was het potlood nog onbekend. Er waren andere schrijfinstrumenten in gebruik: pennen, gesneden uit ganzenveren (het woord *pen* gaat terug op het Latijnse *penna*, 'vogelveer'), en metalen stiften, waarmee strepen werden getrokken op wastafeltjes, hout en perkament. De Romeinen hadden voor deze stiften het woord *stilus* (waarvan *stijl*, 'manier van schrijven', is afgeleid).

Rond 1560 werd in het Engelse Cumberland in de bodem een vette zachte substantie gevonden die bij aanraking een grauwwaarse kleur afdrukte. Aanvankelijk gebruikten herders en boeren het goedje om er hun schapen mee te merken. In Engeland raakte de stof bekend onder de naam *black lead*, later ook *plumbago* (afgeleid van het Latijnse *plumbum*, 'lood'). Men beschouwde de stof

dus – ten onrechte – als een vorm van lood.

Fijngemalen en in witte wijn of bier gestrooid werd het mineraal ingenomen als medicijn; daarnaast was het in gebruik als antiroestpasta voor kanonnen, als smeermiddel, of om kachels een glanzend zwarte kleur te geven. Pottenbakkers gebruikten het om potten te 'loden', oftewel te glazuren. In deze nering ligt dan ook de oorsprong van de Nederlandse benaming *potlood*. In de Lage Landen was het Engelse product in de zestiende eeuw zeer gewild; zo importeerde een zekere Willem Nycollsen uit Lythe in 1570 "28 tonnen potlood".

Spitse punt

Al snel ontdekte men dat het mineraal heel geschikt was om mee te tekenen en te schrijven. Net als bij de traditionele metalen schrijfpennen werden stukjes op maat gesneden grafiet in een omhulsel van hout gevat, zodat ze beter konden worden vastgehouden met de vingers, en er met behulp van een scherp mesje een spitse punt aan kon worden gesneden. Het potlood was geboren. In 1604 noemt de Vlaamse schilder Karel van Mander in zijn *Schilder-Boeck* het "potloot" als een handig hulpmiddel voor de kunstschilder.

In het Nederlands werd de naam voor het materiaal overdrachtelijk gebruikt voor het nieuwe schrijf- en tekengerei. Ook in de Duitse benaming *Bleistift* ('loden stift') schemert de aanvankelijke verarring met looderts nog door. Het Engels, Frans en Russisch maakten andere keuzes in de naamgeving.

In het Engels keek men naar een eerdere uitvinding: het penseel. Het Engelse woord *pencil* was in de betekenis 'fijne schilderskwast' al eeuwen in omloop, en werd nu ook toegepast op de stukjes hout met grafiet erin (waarbij het potlood ter onderscheiding van het penseel wel



werd aangeduid met *dry pencil*). De woorden *penseel* en *pencil* gaan via het Frans terug op het Latijnse *penicillus*, een verkleinwoord van *peniculus* ('borstel'), dat zelf weer een verkleinwoord is van *penis* ('staart').

Caran d'Ache

In het Frans nam men zijn toevlucht tot de algemene term *crayon*, die al in omloop was ter aanduiding van stukjes zacht materiaal, bijvoorbeeld houtskool, die men in de hand nam om te tekenen. Iets dergelijks gebeurde in het Russisch. Het Russische woord voor potlood, *karandash* (*карандаш*), gaat terug op een Turks woord dat 'zwarte steen' betekent. Het bekende Zwitserse potloodmerk Caran d'Ache is trouwens genoemd naar het op het Russisch geënte pseudoniem van de Russisch-Franse tekenaar Emmanuel Poiré (1858-1909).

De moderne naam van het materiaal, *grafiet*, is afgeleid van het Oudgriekse werkwoord *grafein* ('schrijven'). Deze is in 1789 bedacht door de Duitse mineraloog Abraham Gottlob Werner, nadat de chemicus Carl Wilhelm Scheele in 1779 had aangetoond dat het een bijzondere kristalvorm van koolstof is.

Het potlood hoort dus thuis in het rijtje van alledaagse voorwerpen die zijn genoemd naar de stof waaruit ze zijn gemaakt, zoals blik en glas. Maar alles is



betrekkelijk, want een glas kan tegenwoordig ook van plastic zijn, een blikje van aluminium, en een potlood bevat geen lood. <